मौलम ७, नं. १ र २

डिसेम्बर १९७९ र जुन१९८०

जयकृष्ण जोशीको ऐतिहासिक पत्र

मोहन प्रसाद खनाल[o]

श्री ५ स्वामी	श्री ५ महाराजा	श्री ब्रह्मपुत्र	श्री ज्वालामुखी
१८	४, ६, १५, २१, २४, २८, २६	१६	२२

१. अर्जि -- -- -- -- -- -- -- --

२. स्वस्ति श्री साकि १४८१ सम्वत् १६१६ वारे वुधवार रोहिणि नक्षत्रका दिन श्री ५

३. माहाराज दर्वे साह गोर्षामा राज्यभिषेक हुदा: पनि हाम्रा ज्यूजु विश्वेश्वर पा -

४. ध्या टहलमा सामिल थिया गरे: श्री साकि १६६६ सम्वत् १८०१ सम्वत् सालमा

५. सनिश्चरवार रोहिनि नक्षत्रमा श्री ४ ले नवाकोट प्रविश गर्दा बाबाजी पनीट -

६. हलमा सौ मेले हुनु हुन्थ्यो गरे: श्री साकि १६९० सम्वत् १८२५ का सम्वत् नेपा -

---

o श्री मोहनप्रसाद खनाल ने.ए.अ. केन्द्रका उप-अनुसन्धान अधिकृत हुनुहुन्छ ।

७. ल सहरमा पृथ्वीनारायण ६ ले प्रवेस गर्दा हाम्रा बाबा टहल्मा सामि-

८. ले थिया श्री साकि १७०१ सम्वत् १८३६ का सम्वत्मा मंसिरमा आदि-
त्यवार प्रात

९. घटिका २ पला ३३ को साईत गरि लमजुंगको रागिनासको अलाटार-
मा ठा-

१०. ना १ मलायाणकोमा ठाना १ हाल्दा चेप्यातर्दा वलभद्र शाह, दामोदर
पाण्डे काजि थि

११. या मपनि काजमा सामिल थियां ताहापछि १७०४ का सहकाल्मा लमजुंग
मार्दा

१२. कालिपार तरि मैरि साँध लाग्दा सिवनारायणत् काजी थिया म
पनि काजमा

१३. सामिल थिया: श्री सम्वत् १८४५ का सम्वत्मा मोटको काम चल्दा केरौं
भुंगा पट्टि

१४. किर्त्तिमानसिं वस्न्यात् काजी र अमरसिंह थापा सरदारका साथ
गयाथ्या केरौं मा-

१५. रि भुंगा हान्दा वाटामा लडाईं जीति भदवका दिन ९ जादा
वुधवार धरि २४ मा.

१६. भुंगा प्रवेस भै १५ ले किल्ला हात भयाको हो साइत हे-याको मैले
हो भुंगा

१७. अम्वल गरि वाटामा ५।६ ठाउँमा लडाईं जिती १६ पार साण
भुमारि अम्वल

१८. भयाको हो श्री सम्वत् १८६२ सालमा पश्चिम गढ कांगडाको काम
गर्दा काजि

१९. नैनसिं थापाका साथ १८ ले पठावनु भयोथ्यो वपाटमा लडाई जितीदा हँडुर -

२०. कहलुर हात भयाको हो सम्वत् १८६३ साल असारमा सोमवार उजर फाल्गुनी

२१. नंदात्रको साईत गरि वानाग काटियामा निधाईचन्दसित लडायी हुंदा वैरिका

२२. लौत् पग्याका ८०० हाम्रा १ त्यो लडाई २१ ले जितिदा निधाई चन्द्र पर्दा नहू -

२३. नसहर हातमै विपासा नदि तरि २२ को दर्शन भयाको हो ताहापछि वाछा हि -

२४. टियाको लडायि जितिदा वैरिका लौत्पग्याका ८०० हाम्रा मन्या एक पनि धायि -

२५. ह्र भयेनन् २४ ले त्यो लडाई जितिदा माल्कडा किल्ला कागडा सहर हात -

२६. भयाको हो पछि सिर्मोहोडाको राजा कर्नप्रकास र वाह २२ ठकुराई यि छवै मि -

२७. लि कुल् गरि वाटो छेकि रस्तामा ठानाहालि वाटो वन्द हुंदा मोर्नि किल्ला १ धोर्नि

२८. किल्ला १ मारि पाहाडमा ६।७ लडायि जिति काजीरणजोर थापाले जस् पाउदा -

२९. २८ का प्रतापले मुर्चा थामीयाको हो पछि गोराले जैतक किल्लामा २ पट्टि पूर्व -

३०. पश्चिम् २ मुख गरि निधुन आउदा गोरा काटि २ पट्टिको लडाई जिती २९ ले मु -

३१. चौथामियाको हो मेरो मिहनत् भारादार दुनियाले जानेको छ सर अम्मर माफ भया जा

३२. ला शुभं

३३. जयकृष्ण जौशीको चतुर्वेदोक शुभासीर्वाद संतु

व्याख्या:-

यो पत्र सरदार जयकृष्ण जोशीले श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई लेखेका हुन् । यी जयकृष्ण जोशी लम्साल थरका उपाध्याय ब्राह्मण थिए । पश्चिम विजय गर्ने काममा काजी अम्बरसिंह थापा, नैनसिंह थापा, वलभद्र शाह काजी दामोदर पाण्डे, शिवनारायण खत्री, काजी रणजोर थापा आदि सेनापतिका साथमा रही यिनीले काम गरेथे । लडाईंको साहस हेर्नु, लेखापढी गर्नु यिनको मुख्य काम थियो । ७५ वर्षको वृद्ध अवस्थासम्म पनि युद्ध स्थलमा रही यिनले काम गरेथे[१]। आफ्ना पुर्खा र आफूले गरेका कामको संक्षिप्त टिपोट लेखी श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहका हजुरमा यो अर्जी पत्र पठाएका हुन् । तर कहाँबाट यो पत्र पठाएको हो; मुकाम नलेखेको हुँदा स्पष्ट हुन सकेन । यस पत्रमा सम्वत् पनि दिएको छैन । बार तिथि मिति समेत नभएको हुँदा गणनाद्वारा पनि यसको सम्वत् पत्ता लाउन सकिँदैन । यसकारण पत्रमा उल्लिखित कुराको आधारमा नै यसको समय पत्ता लाउनुपरेको छ ।

कर्णाली प्रदेशका राजाहरुमा क्राचल्ल, अशोक चल्ल, आदित्य मल्ल, पुण्य मल्ल र पृथ्वी मल्लहरु नामी थिए । त्यसताका जुमला राज्य पूर्वमा त्रिशूली[२] पश्चिममा गड्वाल उत्तरमा पश्चिमी भोट तथा दक्षिणमा तराई

प्रदेशसम्म फैलिएको थियो । तर पृथ्वीमल्लपछि उनका उत्तराधिकारी अभयमल्लका समयमा जुम्लाका सामन्तहरूले टाउको उठाउने मौका पाए । केन्द्रमा नै मेदिनीब्रह्मा र वलिराजले शक्ति हत्याउन सफल भए । त्यसैताका डोटी अजयमेर कोटका सामन्त निरयपालले आफूलाई डोटीका स्वतन्त्र राजा घोषित गरे । यसरी कर्णाली प्रदेशको विशाल राज्य जुमला फुटेर पश्चिमी नेपालमा अनेक राज्यहरू खडा भए ।

लमजुङ्का राजा यशोब्रह्म शाहको मृत्युपछि नरहरि शाह लमजुङ्को गद्दीमा वसे । तर द्रव्यशाहले नारायण दास अर्याल, सर्वेश्वर खनाल, गणेश पाण्डे, भगीरथ पन्थ, केशव वोहोरा र गंगा राना आदिको सहयोगले गोरखामा आक्रमण गरे । मुख्य त ब्राह्मणहरूद्वारा नै द्रव्यशाहले गोरखा राज्य स्थापना गरेथे । वि.सं. १६१६ भाद्र कृष्णाअष्टमी रोहिणी नक्षत्र वुधवार का दिन गोरखाका खड्का राजालाई परास्त गरी द्रव्यशाह गोरखाको गद्दीमा आसीन भए[3]। द्रव्यशाहको अभियान सफल गराउने कार्यमा अरू ब्राह्मणाका साथै विश्वेश्वर लम्सालको पनि भूमिका रहेको थियो । सो कुरा यस पत्रको "स्वस्ति श्री साकि १४८१ सम्वत् १६१६ वारे वुधवार रोहिणी नक्षत्रका दिन श्री ५ माहाराजा दर्वशाह गोर्खामा राज्यभिषेक हुँदा पनि हाम्रा ज्युजू विश्वेस्वर पाध्या टहलमा सामिले थिया " भन्ने वाक्यले स्पष्ट गरेको छ ।

वि.सं. १८०१ मा नेपालको एकीकरण गर्ने उद्देश्य लिएर श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह अगाडि वढे । आश्विन १५ गते शनिवारको मिरमिरेमा तीनतिरवाट गोरखालीहरूले नुवाकोटमा आक्रमण गरेथे । नुवाकोटको सिरानमा रहेको महामण्डल विजय गर्न काजी कालुपाण्डे र काजी सुरप्रताप शाहले हाँकिएको फौज असौवारीको वाटोवाट अगाडि वढ्यो । चौतरियाको तिमिहोराम शाह र सरदार चन्द्रप्रकाश शाहको नेतृत्वमा गएको सेनाले

धरमपानीको बाटोबाट धावा बोल्यो । चौतरिया दलमर्दन शाह र सरदार लक्ष्मीनारायण पाण्डेद्वारा हाँकिएको फौजले गेर्खुको बाटोबाट आक्रमण गऱ्यो । केही बेरको युद्धपछि नुवाकोटका सेनापति शंखमणि रानालाई बाह्र वर्षका दलमर्दन शाहले काटेथे । यस प्रकार श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटमा विजय गरे[४]। सोही कुरालाई लिएर "श्री साके १६६६ सम्वत् १८०१ सालमा सनिश्चरवार रोहिनी नक्षत्रमा श्री ५ महाराजाले नुवाकोट प्रवेश गर्दा बाबाजी पनि टहलमा सामेल हुनु हुन्थ्यो "भनी एकीकरणको अभियानमा आफ्ना पुर्खाहरूको योगदानलाई जयकृष्ण जोशीले यहाँ उद्धृत गरेका छन् ।

नुवाकोट विजय भएपछि क्रमशः बेलकोट, शिवपुरी आदि प्रदेशमा अधिकार जमाउँदै नेपाल उपत्यकामा आर्थिक नाकाबन्दी गरिएथ्यो । नेपाल उपत्यकाको दक्षिणमा पर्ने मकवानपुर राज्य वि.सं. १८१९ मा विजय गरी वि.सं. १८२२ मा कीर्तिपुरमा गोरखालीहरूले अधिकार गरेथे । वि.सं.१८२४ मा जयप्रकाश मल्लको अनुरोधमा आएका अंग्रेजी शक्तिलाई सिंधुलीमा श्री ५ पृथ्वीनारायणका सेनाले हराएथे[५] । वि.सं. १८२५ भाद्र १४ गते इन्द्रजात्राको दिन करीब रातको ११ बजे श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका सेनाले कान्तिपुर शहरमा आक्रमण गरेथे । केहीबेर युद्ध गरी अन्त्यमा जयप्रकाश मल्ल शरणार्थीको रूपमा ललितपुर गएकोले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुरमा आफ्नो अधिकार कायम गरे[६]।

वि.सं. १८३४ श्री ५ प्रतापसिंह शाहको देहान्त भयो । त्यसपछि बेतियामा निर्वासित भएका बहादुर शाह नेपाल आए । बहादुर शाह र राजेन्द्र लक्ष्मीले संयुक्त रूपमा करीब पाँच मैन्हा सम्म शासन चलाए[७]। यसै बीच बेतियामा निर्वासित भएर रहेका महोद्दाम कीर्ति शाहका माहिला छोरा बलभद्र शाह र कान्छा श्री कृष्णशाहलाई काठमाडौंमा भिन्काई

वलभद्र शाहलाई काजीको पदमा नियुक्त गरे । केही समय पछि देवर र भाउज्यूमा मनोमालिन्य भयो । सर्वजित् रानाको वात लगाई वहादुर शाहले राजेन्द्र लक्ष्मीलाई कैद गरेथे[८]।

वि.सं. १८३५ मा काजी वंशराज पाण्डे र सरदार वली वानियाको मातहतका सेनाले तनहुँमा आक्रमण ग-यो । तनहुँका तात्कालिक राजा हरकुमार दत्त सेनले पाल्पाली राजा मुकुन्द सेन द्वितीयसंग सैनिक सहायता लिई वलिथुममा आडबारी वसेका थिए । वलिथुममा वसेका हरकुमार दत्त सेनसंग युद्ध हुँदा वलि वानियाँ सेत रहे तथा पर्वतका सेनासहित चौविसीले गोरखाको अधीनमा रहेको सुम्मेश्वरमा समेत अधिकार जमायो । पछि वहादुर शाहले सुम्मेश्वरका शत्रुलाई जिती गुमेका इलाका पुन: फिर्ता गरेथे[९]।

वहादुर शाह युद्ध संचालनका लागि गोरखा वसेका समयमा महोद्दाम कीर्तिशाहले कैद भएकी राजेन्द्र लक्ष्मीलाई मुक्त गरे । राजेन्द्र लक्ष्मीले आफ्ना विरोधीहरुको दमन गर्न थालिन् । यसैवेला वहादुर शाह पुन: वेतिया गए[१०]।

सम्वत् १८३६ साल मंसिर आदित्यवार विहानको २ घडि ३३ पलाको साइत गरी काजी वलभद्र शाह र काजी दामोदर पाण्डेले हाँकिएको फौज लम्जुङ विजय गर्न अगाडि वढ्यो । चेपे नदी तरी गोरखाली सेनाले लम्जुङ-को रागिनास कब्जा गरे । सिरानचोकमा वसेका लम्जुङहरुसंग गोरखालीहरुको भिडन्त भयो । यस युद्धमा पनि गोरखालीहरु नै विजयी भए । त्यसपछि अलगाटार र भलाया सर्कमा अधिकार जमाउँदै चुन्याठानामा गोरखाली सेनाले आक्रमण ग-यो[११]। वि.सं. १८३८ मा लम्जुङ तनहुँ र पर्वत आदिका सेनाले संयुक्त रुपमा गोरखामा आक्रमण गर्ने योजना वनाए । यो योजनाको खवर पाए पछि कान्तिपुरवाट केही भारदारहरुले सिरानचोकको रक्षाका

लागि कुच गरे । काजी बलभद्र शाह, काजी देवदत्त थापा, काजी दामोदर पाडे र सरदार अम्बर सिंह थापा आदि वीरहरू सिरानचोकको रक्षाका लागि मौजूद थिए । चौविसीका सेनापति गरुडध्वज पन्थको संयुक्त सेनाले सिरानचोकमा आक्रमण गर्ने विचार गरी भिमरयाकमा बसेका थिए । त्यसै मौकामा काजी बलभद्र शाह आदि सारा गोरखाली फौजले शत्रुदलमाथि आक्रमण गऱ्यो । गोरखालीहरूको मारमा परी चौविसीहरू छ्यान व्यान भई भागे । सिरानचोकको आक्रमण विफल भए पनि तात्कालमा चौविसीहरू डटेर बसेका थिए । त्यहाँ पनि गोरखाली मार पऱ्यो । वि.सं. १८३८ को आखिरी लडाईमा पनि गोरखालीहरू नै विजयी भए र तात्कालका गोरखालीहरूको अधिकारमा आयो[१२]।

वि.सं. १८३६ साल कार्तिकमा लम्जुङ्ग विजय गर्न काजी दामोदर पाडे, काजी देवदत्त थापा सरदार पारथ भण्डारी आदिले हाकिरको सेनाले भोट्या ओडारको बाटो हुँदै अगाडि वढे । सरदार अम्बर सिंह थापा, चौतरीया दलमर्दन शाह चिचि तिरबाट र काजी शिवनारायण खत्री, सरदार प्रतिमन राना पुरानो लम्जुङ्गको बाटोबाट लम्जुङ्गको राजधानी तर्फ वढे । तीनतिरबाट गोरखालीद्वारा घेरिएको हुँदा राजा वीरमर्दन शाह भागे । कार्तिक १८ गते विनायुद्ध नै लम्जुङ्ग विजय भयो[१३]।

लम्जुङ्ग विजय भए पछि गोरखाली सेनाहरू क्रमशः अगाडि वढ्दै गए । कास्की, तनहुँ, गुल्मी, पैयूं, भिरकोट, गरहुँ, सतहुँ, अर्घा खाँची, पर्वत र प्युठान आदि बाइसी र चौविसी राज्यहरू विजय गर्दै वि.सं. १८४३ साल मार्ग ७ गते नेपाल राज्यको पश्चिमी सिमा मेरी नदीसम्म पुग्यो[१४]।

वि.सं. १८३६ देखि पश्चिम विजय गर्ने काममा दलमुखी भएर रहेका, काजी दामोदर पाण्डे, काजी जीवशाह, काजी वलभद्र शाह, सरदार अम्वर सिंह थापा, काजी शिवनारायण खत्री आदिका साथमा रही जयकृष्ण जोशीले काम गरेथे । नेपाल एकीकरण गर्ने कार्यमा जयकृष्ण र यिनका पुर्खाको पनि योगदान रहेको थियो । सो कुरा यसै पत्रवाट स्पष्ट भएको छ ।

वि.सं. १८३८ मा दिगर्चाका टशीलामा पाल्देन येशोको मृत्यु भयो । टशीलामाको मृत्यु भएकोले केही कालका लागि पाल्देन येशोका भाइ श्यामर्पालामा हर्ताकर्ता भए । औतारीलामाको परम्पराअनुसार श्यामर्पालामा नै दिगर्चाका शासक हुन सक्दैन थिए । त्यसकारण यही बीचमा श्यार्पालामाले गुम्वाको केही आम्दानी हात लगाए । पछि नयाँ औतारीलामाका मानिसहरुद्वारा गुम्वाको आम्दानी जाँच पड्ताल भयो । हिसाव बुझाउन नसकेको कारणवाट श्यामर्पालामा कैद गरिए । तर सम्वत् १८४४ मा कैदवाट उम्की श्यामर्पालामा आफ्ना १४ जना अनुयायीका साथ शरण लिन नेपाल पसे[१५]। भोटले श्यामर्पालामालाई सुपुर्दगी गर्न नेपालसँग अनुरोध गरेथ्यो। तर नेपालले श्यामर्पालामालाई सुपुर्दगी गर्न मन्जुर गरेन ।

शुद्ध र मिसावटी टकको सम्वन्धलाई लिएर श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको राज्यकालमा नै नेपाल र भोटको वीच वैमनस्य शुरु भैसकेको थियो । वि.सं. १८३२ को नेपाल भोटको सन्धिले थामपुरसम्म ल्याएको भए पनि यो कुनै पनि वेला बिष्फोटन हुन सक्ने स्थितिमा थियो । उकुश मुकुश मात्र भएर फुट्न नसकेको अवस्थामा श्यामर्पालामा नेपाल पसेका थिए । श्यामर्पालामाको विषयलाई लिएर भोटले नेपालसँगका सवै सन्धिहरु तोड्यो । नेपाल र भोटका वाटाहरु बन्द गरिए । पूर्वको बाटोवाट भोटले व्यापार

गर्न शुरु ग-यो । यसले गर्दा नेपालले मोट माथि आक्रमण गर्नु पर्ने स्थिति प-यो ।

वि.सं. १८४५ मा श्री कृष्ण शाह, काजी रणजीत पाण्डे, सरदार पारथ भण्डारी आदिले नेतृत्व गरेको फौजले श्री ब्याङ्ग्० हुँदै कुतीमा आक्रमण ग-यो । कुती विजय भएपछि लगत्तै शिखारजोड०मा धावा बोल्न नेपालीहरु अग्रसर भए । शिखारजोड०मा भयङ्ग०कर युद्ध भयो । यस पटक नेपालीहरूले शिखारजोङ विजय गर्न सकेनन् । पश्चिमतिरबाट सरदार अम्बर सिंह थापा काजी कीर्तिमान सिंह बस्न्यात आदिद्वारा हाँकिएको सेनाले केरुङ्ग०मा आक्रमण ग-यो । केरुङ्ग० विजय भएपछि रेला गुम्बामा युद्ध भयो । त्यसपछि नेपाली सेनाले नाम्मे लाच्यै किल्लामा अधिकार जमाए तथा ब्रह्मपुत्रका तीरमा युद्ध गरेथे । मलमल पाटको युद्धमा विजयी नेपाली सेना ब्रह्मपुत्रको ढियामा अग्रसर भयो । त्यसपछि जयकृष्ण जोशीको साइतमा (भाद्र ६ गते बुधवार २४ घडी) नेपाली सेनाले शिखारजोङ विजय ग-यो । सो कुरा यसै पत्रले स्पष्ट गरेको छ ।

वि.सं. १८४६ मा चीनीया सेनापति टुङ्ग०थानले नेपालमा आक्रमण गरेथे । सो आक्रमणलाई रोक्न पश्चिम विजय गर्न गएका सम्पूर्ण नेपाली सेनालाई तात्कालिक नेपाल सरकारले फिर्ता बोलाएथ्यो । केन्द्रबाट बोलावटको लालमोहर आएको हुँदा गढवाल विजय गर्न गएका काजी जगजीत पाण्डेले गढवाली राजा प्रद्युम्न शाहसँग सन्धि गरी फर्कनु प-यो । यस सन्धि अनुसार गढवालले नेपाललाई बर्सेनी २५ हजार रुपैयाँ करको रुपमा तिर्नु पर्दथ्यो । परन्तु रणबहादुर शाह र भारदारहरुका बीच कलह भएको हुँदा नेपाललाई कमजोर भएको ठानी गढवाली राजा प्रद्युम्न शाहले केही वर्ष यतादेखि उक्त कर बुझाउन छाडेका थिए । वि.सं. १८६१ साल बैशाखमा चौतरीया हस्तदल शाह र काजी अम्बर सिंह थापाको नेतृत्वमा

वैशाखमा चौतरीया हस्तदल शाह र काजी अम्बर सिंह थापाको नेतृत्वमा एउटा फौज गढवालको लागि रवाना भयो । पूर्व शर्तअनुसार कर नतिरी नेपाली सेनालाई हटाउने विचार प्रद्युम्न शाहले गरेथे । तर नेपाली सेनाले गढवालको राजधानी श्रीनगर नै दरवल ग-यो । यसपछि प्रद्युम्न शाहले केही सेना जम्मा गरी नेपालीसँग लड्न आए । कार्तिकमा देहरादुनमा ठूलो युद्ध भयो । यस युद्धमा राजा प्रद्युम्न शाह मारिए तथा उनका अनुयायीहरूले भागेर ज्यानसम्म जोगाए ।

गढवाल विजयपछि काजी अम्बर सिंह थापाले कांगडा विजय गर्नको लागि योजना बनाए । कांगडा विजय गर्नु सजिलो थिएन । त्यस कारण केन्द्रबाट थप सैनिक पठाउनु जरुरी थियो । कांगडामा आक्रमण गर्ने हेतुले केन्द्रबाट काजी नैनसिंह थापाको नेतृत्वमा फौज पठाउने व्यवस्था भयो । यसको लागि घरमा बसेका पुराना भारदारहरूलाई बोलाबटको पत्र पठाइयो । पत्र पाएपछि सबै भारदारहरू राजधानीमा जम्मा भए । तर कति सैनिक र को कसलाई कहिले सम्म पठाउने भन्ने निधो भएन । यसले गर्दा केन्द्रमा आएका केही भारदारहरू आ-आफ्ना घर फर्के । गढवालबाट सिरमोरका राजा कर्मप्रकाशको पत्रसहित काजी अम्बर सिंह थापाले पठाएको मानिस आउँदा वि.सं. १८६१ माघको अन्त्यतिर फेरि भारदारहरूका नाउँमा तुरुन्त आउनू भन्ने लालमोहर पठाइयो[१६]।

वि.सं. १८६२ साल असोजमा काजी नैनसिंह थापा सरदार जयकृष्ण जोशीका साथ नेपाली सेनाको एक डफ्फाले गढवालको लागि प्रस्थान ग-यो । कार्तिक निकल्दो नैनसिंह थापाद्वारा हाँकिएको फौज काजी अम्बर सिंह थापा बसेको ठाउँ गढवाल पुग्यो ।

सतलजपार कांगडाका राजा संसारचन्द्रले छिमेकी राज्यहरुमा आक्रमण गर्दै राज्य विस्तार गरिरहेका थिए । सिरमोरियाका राजा धर्मप्रकाशको र कांगडाका राजा संसार चन्द्रको लडाई हुंदा धर्मप्रकाशको मृत्यु भएथ्यो । यसपछि धर्मप्रकाशका भाइ कर्मप्रकाश सिरमोरको गद्दीमा बसेथे । दाजुको बदला लिन धर्मप्रकाशले काजी अम्बर सिंह थापासंग सहायता मागे । काजी भक्ति थापाको मातहतमा कर्मप्रकाशलाई मद्दत गर्न एक हजार नेपाली सेना अगाडि बढ्यो । नेपाली तथा सिरमोरियाको संयुक्त सैन्यले कांगडाका फौजमाथि आक्रमण गऱ्यो । हन्डुरका राजालाई आफूपट्टि मिलाएका हुंदा कांगडाको शक्ति पनि मजबूत थियो । त्यसकारण यस युद्धमा संसारचन्द विजयी भए ।

कान्तिपुरबाट मद्दतका लागि काजी नैनसिंह थापाको नेतृत्वमा गएको सैन्यदल पुगेपछि काजी अम्बर सिंह थापालाई अगाडि बढ्न निकै भरोसा भयो । सिरमोरका राजा कर्मप्रकाशको सहायताको साथि आफ्नो उद्देश्य पूर्ति गर्ने कार्यमा काजी अम्बर सिंह थापा लागेका थिए । काजी अम्बर सिंह थापा र नैनसिंह थापाद्वारा हाकिएको फौजले बघाटमा बसेका शत्रु दलमाथि आक्रमण गरे । बघाटको युद्धमा विजयी नेपाली सेनाले हन्डुर र कहलुरमा आफ्नो आधिपत्य स्थापित गरे ।

हन्डुर कहलुर दखल गरिसकेपछि नेपाली सेना कांगडा विजय गर्ने हेतुले अगाडि बढ्यो । नेपाली सेनाका साथ सिरमोरका राजा कर्मप्रकाश आफ्ना सैन्यसाथ कांगडा कब्जा गर्न आएका थिए । सिरमोरका राजा सहित भएर नेपाली सैन्यदलले कांगडाको सरहद भित्र प्रवेश गऱ्यो । यो कुरा थाहा पाएपछि कांगडाका राजा संसार चन्दले चौतरिया निगाही चन्दको मातहतमा एउटा विशाल सेनालाई नेपाली फौजाका विरुद्ध लड्न पठाए ।

करीब बाह्र हजार फौजका साथ कांगडाका चौतरिया निगाही चन्द नेपाली सैन्य दललाई हटाउन बानाग काटिया नजीकै आई बढे । वि.सं. १८६३ साल असार सोमबार उत्तर फाल्गुनी नक्षत्रको साइत गरी काजी अम्बर सिंह थापा र नैनसिंह थापाले दुइ तर्फबाट आक्रमण गरे । बानाग काटियामा घमासान युद्ध भयो । सेनापति निगाई चन्द सहित आठ सय कांगडाका सैन्यका साथ एक जना नेपाली सैनिकले बीर गति प्राप्त गरे । बानाग काटियामा बिजयी नेपाली सेनाले कांगडाको नहान शहर कब्जा गऱ्यो । त्यसपछि विपाशा नदी तरी कांगडाको प्रसिद्ध तीर्थस्थल ज्वालाजी पनि नेपालीहरुले विजय गरे । सो कुरा यो पत्रबाट स्पष्ट हुन्छ ।

वि.सं. १८६३ भाद्रमा काजी अम्बर सिंह थापा र नैयनसिंह थापा कांगडाको किल्ला बिजय गर्न अगाडि बढे । तर सरदार भक्ति थापालाई बाडाहिटीको टेहरा किल्ला कब्जा गर्न खटाइयो । यसैबेला हन्डुरका राजाले आफ्नो राज्य फिर्ता गर्ने उद्योग गरे । परन्तु काजी जसपाउ थापा सरदार अंगद घले र सुब्बा हस्तदल शाह आदि सेनापतिहरुले कांगडाबाट आई हन्डुरका राजा राम शरणलाई धपाई पुन: हन्डुरमा अधिकार कायम गरे । टेहरा किल्ला कब्जा गर्न हिंडेका सरदार भक्ति थापाले किल्लाको वरिपरि ६ वटा ठाना हाली टेहरालाई घेरा दिई बसेका थिए । नेपालीहरुले टेहरा किल्ला लाई घेरा दिएको हुंदा कांगडाका सेनापति बनबजीर ठूलो सैन्य साथ भक्ति थापासंग लड्न आए । ठूलो युद्ध भयो । सेनापति बनबजीर सहित कांगडाका ८०० आठ सय सेना यस युद्धमा मारिए । कांगडाको पलाम किल्ला तथा टेहरा किल्लामा अधिकार गरेपछि नेपाली सेनाले कांगडा शहर पनि कब्जा गरे ।

वि.सं. १८६५ को प्रारम्भमा शिरमोरियाका राजा कर्मप्रकाश आफ्ना किल्लाहरूमा फौज राखी तयारी साथ बसेथे । यो देखी नेपालीहरू सशङ्कित हुन थाले । कांगडाको किल्लामा नेपालीहरूले कब्जा गर्न नसकेको कारणबाट वरपरका साना रजौटाहरूले नेपालीहरूसंग युद्ध गरी स्वतन्त्र हुने चेष्टा गरे । शिरमोरका राजा कर्मप्रकाशलि हालेका ठानाहरू उठाउन कांगडाबाट सुबेदार बाजवर्ण थापा र काल थापाको मातहतमा २ कम्पनी फौजलाई सरदार भक्ति थापाले बिदा गरेथे । उक्त फौजले कर्मप्रकाशलाई ठाना उठाउन विवश गरेथ्यो[१७]।

वि.सं. १८६६ को शुरुमा कांगडाका राजा संसार चन्दले ११ दिनको भाका मागी आफ्ना मन्त्री नौरङ्गको हात काजी अम्बरसिंह थापाकहाँ पत्र पठाएथे । यसरी तीन तीन पटक पत्र पठाएका हुँदा काजी अम्बरसिंह थापाले ११ दिनपछि किल्ला कांगडा छाडिदिने शर्तमा संसार चन्दलाई माल सामान तथा जहान बच्चा बाहिर लान दिन आफ्ना चौकीहरू उठाई दिए । परन्तु चतुर संसार चन्दले राता रात गरी किल्लाभित्र रसद र सामरिक हतियारहरू थुपार्न थाले । यसै मौकालाई अनुकूल पारी पंजाबका राजा रणजित सिंह कहाँ सहायता माग्न पुगे[१८] । कांगडा किल्ला आफ्नो हात-मा पर्ने देखी रणजित सिंहले नेपालीहरूको विरुद्ध कांगडामा फौज पठाए । ११ दिनको भाकापछि संसार चन्दले किल्ला खाली गर्नुको साटो नेपालीहरू-माथि आक्रमण गर्न शुरु गरे । यसपछि वि.सं. १८६६ साल जेष्ठ १७ गते रणजितसिंहको फौज पनि नेपालीहरूको विरुद्धमा पठानकोट आइपुग्यो[१९]। यसले गर्दा स्थानीय रजौटाहरू पनि नेपालीहरूको विरुद्धमा खडा हुन थाले ।

वि.सं. १८६६ साल असारमा शिरमोरका राजा कर्मप्रकाश र बाह्र ठकुराईका अन्य राजाहरू मिली नेपाली सेनाको रसद रोक्ने चेष्टा गर्न लागे ।

कांगडाको उत्तर पूर्वमा पर्ने पहाडी बाटोका ठाउँ ठाउँमा ठाना हाली बाटो छेक्ने काममा स्थानीय राजाहरू लागेका थिए । यसले गर्दा नेपालीहरूलाई अप्ठ्यारो स्थितिमा पाऱ्यो । तर पनि काजी रणजोर थापाद्वारा नेतृत्व गरिएको सेनाले मोर्निको तथा धोर्निको किल्ला माथि आक्रमण गऱ्यो । त्यहाँ भएका सबै शत्रुहरू परास्त भए । बाँकी अन्य ६।७ ठाउँमा बसेका बैरीहरूमाथि पनि नेपाली सेनाले विजय गरेथ्यो ।

बि.सं. १८७१ साल पौषमा अंग्रेजी सेनाले जैथकको किल्लामा आक्रमण गर्ने योजना बनायो । पूर्व योजनाअनुसार किल्लाको पश्चिमी भागबाट मेजर लड्लोले ८०० सैनिकका साथ रातमा आक्रमण गरेथे । अचानक रातमा भएको आक्रमणमा २।४ चौकीमा बसेका नेपाली सेना विजय हुनु सम्भव थिएन । यसले गर्दा अंग्रेजहरूको हौसला झन बढ्न लाग्यो । रातको करीब ११ बजेतिर मेजर लड्लोद्वारा हाँकिएको अंग्रेजी सेनाले नेपालीको चौथो चौकीसम्म विजय गर्द अगाडि बढ्यो । परन्तु नेपालीहरूले वीरताको प्रतीक नाङ्गो खुकुरी झिक्की एक्कासि जोडदार आक्रमण गरिदिए । नेपालीहरूको अगाडि अंग्रेज सेना टिक्न सक्नु सम्भव थिएन । खुकुरीको भारमा परी शत्रु सेना भाग्न थाल्यो । डेढ सय जति अंग्रेजी सेनाले गोरखालीको खुकुरीमा परी ज्यान फ्याकेथे । बाँकी भएका सारा फौज साथ मेजर लड्लोहरू बामुस्र लगाउँदै भोलिपल्ट विहान १० बजेतिर नाहनको आफ्नो किल्लामा पुगेथे[२०]।

जैथकको पूर्वी भागबाट आक्रमण गर्ने उद्देश्य लिएर मेजर रिचार्डसले हाँकिएको फौज भोलि पल्ट १० बजेतिर किल्लामा पुऱ्यो । किल्लाको पश्चिमी भागबाट धावा बोल्न आएका लड्लो पूर्व निश्चित समयभन्दा पहिले नै नेपालीहरूसँग हारेर भागी सकेका थिए । दिनको १ बजे काजी

रणजीर थापाले हाँकिएको फौजले अंग्रेजी सेनाउपर आक्रमण गरि दियो । दिनभर दुवै तर्फबाट युद्ध भै रह्यो । घाम नअस्ताउन्जेलसम्म त अंग्रेजहरूले जनतिन आफूलाई बचाउन अनेक उपाय गर्दै रहे । तर घाम अस्ताएपछि भनि नेपालीहरू अंग्रेजी सेनाउपर खनिए । सेनापति रिचार्डका साथ आएका ३ अफिसर तथा ७८ सैनिकहरू मारिए र ३०६ व्यक्तिहरू जख्मी भए[२१]। यसरी बाँकी भएको अंग्रेजी सेनाले नहानमा पुगी आफ्नो ज्यान जोगाएथे ।

श्रीदुर्गासहाय

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का
आगे जयकृष्ण जोशीके प्रणाम उप्रान्त आजि तिमिलाई केहि
काज निमित्य फिकाई पठायाको हो ठेगान बाडो नहुँदा उसै
गयाछौ मोहर पुग्न बिन्ति कैबाडो बाडो आई इति सम्वत
१८८१ साल मिति माघ वदि ३० रोज ४ शुभम्

टिप्पणीहरू

१. मेरो संग्रहमा भएको अप्रकाशित पत्रबाट
२. मोहन प्रसाद खनाल; मध्यकालीन अभिलेख पृ. १-८ काठमाडौं २०३०
३. बाबुराम आचार्य - श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह संक्षिप्त जीवनी भाग १ को पृष्ठ ४ राजदरबार काठमाडौं २०२४
४. मोहन प्रसाद खनाल - इतिहास- प्रभात पृष्ठ ७-८ काठमाडौं २०२६
५. मोहन प्रसाद खनाल - अंग्रेजको आक्रमणमा पृथ्वीनारायण शाहको विजय- प्राचीन नेपाल अंक १४ को पृष्ठ ५७-६१ पुरातत्व विभाग २०२७
६. मोहन प्रसाद खनाल - इतिहास - प्रभात पृष्ठ १७ काठमाडौं २०२६
७. बाबुराम आचार्य - नेपालको संक्षिप्त वृतान्त पृष्ठ ७७-७८ काठमाडौं
८. उही पृष्ठ ७८
९. उही पृष्ठ ७९
१०. उही पृष्ठ ७९-८०
११. शंकरमान राजवंशी - पुरातत्व पत्र संग्रह भाग २ को पृष्ठ १४ - पुरातत्व विभाग
१२. मेरो संग्रहमा भएको अप्रकाशित पत्रको आधारमा
१३. मोहन प्रसाद खनाल- इतिहास प्रभात पृष्ठ २४-२५ काठमाडौं २०२६
१४. उहि पृष्ठ ३५-४०
१५. धनवज्र वज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपाल - ऐतिहासिक पत्र संग्रह भाग १ को पृष्ठ ६३ नेपाल - सांस्कृतिक परिषद् काठमाडौं २०१४
१६. स्वस्ति श्री ५ महाराजाधिराज कस्य रुक्का ----------------
आगे जयकृष्णा जोशीके प्रणाम उप्रान्त अस्ति तिमीलाई केहि काज

निमित्य भिकाई पठाया को हो ठगान चाँडी नहुँदा उसै घर
गयाको मोहर पुग्न बिचिकै चाँडी चाँडी आउ ईति सम्वत १८६१
साल मिति माघ बदि ३० रोज ४ शुभम् ---------------

१७. योगी नरहरिनाथ इतिहास- प्रकाश अंक १ को पृष्ठ १० इतिहास प्रकाश मण्डल काठमाडौँ २०१२

१८. महेशराज पन्त - वीरभक्ति थापा- पूर्णिमा १९ पूर्णाङ्कको पृष्ठ २०७, संशोधन मण्डल २०२५

१९. उही पृष्ठ २१०

२०. Princep, Henry, T -History of Political and Military Transactions in India Vol. i p. 98.

२१. John Premble, Invasion of Nepal, John Company at war p. 181.

श्री ५ स्वामि
१८

श्री ५ माहाराजा
४
६
१५
२१
२४
२८
२९,

श्री ब्रम्हपुत्र
१६

श्री ज्वालामुखि
२२

अर्जि ------------------------------

स्वस्तिश्री साके १४८९ सम्वत १८१६ वर्षे बुधवार रोहिणि नक्षत्र का दिन श्री ५
माहाराजा द्रव्यसाहको राज्याभिषेक हुदा यनि [illegible] जु विश्वेश्वर पा
माहाराजा द्रव्यसाहको [illegible] मिषेक [illegible] थिया गरे श्री साके १६६६ सम्वत १८०१ सम्वत सालमा
[illegible] हलमा सामेल थिया गरे श्री साके १६६६ सम्वत १८०१ सम्वत सालमा
०७, सनिश्चरवार रोहिणि नक्षत्रमा श्री ५ ले नवकोट प्रवेश गर्दा बाबाजी पनि ठ
हलमा सामेल हुनुहुन्थो गरे श्री साके १६९० सम्वत १८२५ का सम्वतमा नेपा
लसहरमा --- पृथ्वीनारायण -- ले प्रवेस गर्दा हाम्रा बाबा ठहलमा सामे
ल थिया श्री साके १७०१ सम्वत १८३६ का सम्वतमा मंसिर मा आदित्यवार प्रात
घडिका २ पला २२ को सायतगरि लमजुंको रागिनास का अस्लगाजर माठा
ना १ भलायाम्वर्कमा ठाना १ हाल्दा वेग्यात र्दा वलभद्र साह दामोदर पाडे काजीथि
या मयनिका जमा सामेल थिया तापछि ७०४ का सन्काल मा लमजुंमाई
काजियार तरि भेरि साथ लाग्दा सिवनारान खत्रि काजी थिया म पनिका जमा
सामेल थिया श्री सम्वत १८४५ का सम्वतमा भोटका काम वल्दा केरौ कुगा पछि
कीर्तिमान सिंवस्न्यात काजीर अमरसिंह थापा सर्दारका साथ गयाथ्या केरौमा
रि कुगा हान्दा वाटमा लडाई जीतिभयाको दिन [illegible] आदत्युव वार घरि २४ मा
कुगा प्रवेस भ [illegible] लेकिल्ला हात भयाको हो साई जहे साको मेलेहो कुगा
अम्दल गरि वाटमा पाध ठाउमा लडाई जिती [illegible] पार साषाम मारि अम्मल
भयाको हो श्री सम्वत १८६२ सालमा पश्चिम गढ कं गडाको काम गर्दा काजी
नैनसिं थापा का साथ [illegible] तनभयोथ्या वघाट मा लडायिजिति सा हु
कहजुर हात भयाको हो सम्वत १८६३ साल असारमा सामवार उत्तराफाल्गुनी
नक्षत्र को लडाउ तगरि [illegible] काटिपामा निघा [illegible] सिन लडायि कु हावेरिका
लोत पस्याका ८०० हाम्रा [illegible] त्योल डायि [illegible] लेजितिदा निघार्ई वन्द पदोन स्व
हजुर हात भेविप सानदि तरि [illegible] दर्सन भयाको हो ताहापछि दाछाहि
टि याको लडायि जिति हावेरिका लोत पस्याका ६०० हाम्रा भन्याएक पनिथाये
ल [illegible] लेत्यो लडाणि जितिदा मालवडाकिल्ला कागडाह स्व हात
भयाको हो [illegible] नाव [illegible] दबारहरू [illegible] राई [illegible]
[illegible] रि वाटोद्धिकि रसमा [illegible] व [illegible]
[illegible] १ मारि प [illegible] डमा [illegible] लडायाज्ते काजीरा [illegible] जीत पालेज भया [illegible]
[illegible] का [illegible] नमु वाय भोट [illegible] पछि [illegible] लेडो [illegible] का [illegible]
[illegible] काठि २ पछि को लर [illegible] जिता [illegible]
[illegible] याको हो [illegible] हजुरमा [illegible]

[illegible] म जोरि [illegible] वर्दिको [illegible] मा [illegible]